

Beata Lisowska

*Akademia Nauk Stosowanych
w Nowym Sączu*

Małgorzata Chochla

*Elitarne Liceum Ogólnokształcące
im. Jana III Sobieskiego w Nowym Sączu*

O interpunkcji w szkole podstawowej w świetle podstawy programowej i wybranych podręczników

Streszczenie

W artykule autorki omawiają problematykę ujęcia kwestii interpunkcyjnych w podstawie programowej dla II etapu kształcenia oraz w podręcznikach dwóch serii: *Nowe słowa na start!* (Nowa Era) oraz *Między nami* (Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe). Z analizy przeprowadzonej przez autorki wynika, że należy dokonać modyfikacji w podstawie programowej, w której zapomniano o dwóch znakach interpunkcyjnych: myślniku oraz wielokropku, oraz pominięto ważną kwestię integracji nauki interpunkcji w kontekście składni języka polskiego. Wiele braków z zakresu interpunkcji pojawia się także w analizowanych podręcznikach do klas IV–VIII. Przede wszystkim pominięto w nich zadania, które by sprawdzały w sposób holistyczny umiejętności uczniów z zakresu użycia znaków przestankowych. Należałoby pomyśleć o uzupełnieniu podręczników ćwiczeniami, które by integrowały wiedzę i umiejętności uczniów z zakresu syntagmy oraz interpunkcji. Poza tym w podręcznikach zbagatelizowano kwestię łączenia interpunkcji z ćwiczeniami w pisanie. Te wszystkie czynniki z pewnością w dużej mierze przekładają się na niski poziom umiejętności uczniów kończących szkołę podstawową.

Słowa kluczowe: błędy interpunkcyjne, norma, składnia, podstawa programowa, podręczniki

About Punctuation in Primary School in the Light of the Core Curriculum and Selected Textbooks

Abstract

In the article, the authors discuss the issue of punctuation in the national curriculum for the second stage of education. They analyze this in the textbooks of the two series *New Words For The Start!* (published by New Ages) and *Between Us* (published by Gdańsk Educational Publishing House). The analysis carried out by the authors shows that this national curriculum should be modified because of omitting two punctuation marks – dash and ellipsis. Moreover, this document does not include relationships between punctuation and syntax of the Polish language. Many shortcomings in the field of punctuation also appear in the analyzed textbooks for grades IV–VIII. First of all, the authors omitted tasks, which holistically test students' skills in the field of punctuation marks. Textbooks should integrate students' knowledge and skill of syntax as well as punctuation, they ought to be completed with these kinds of exercises. In addition, textbooks it's mandatory to contain combination of punctuation and writing exercises. All these elements mentioned above contribute to students' low level in punctuation abilities.

Keywords: punctuation errors, norm, syntax, core curriculum, textbooks

Wstęp

Na temat umiejętności interpunkcyjnych użytkowników polszczyzny w sposób krytyczny wypowiadało się – i ciągle w tej sprawie zabiera głos – wielu naukowców (Awraniuk i Andrejewicz, 2016; Godyń, 2010; Krzyżyk, 2016; Łuczyński, 2016; Malinowski, 2016, 2022; Miodek, 1982). Zwracają oni uwagę na to, że błędy interpunkcyjne są uchybieniami bardzo częstymi, pojawiającymi się w wypracowaniach uczniowskich, w pracach studentów, artykułach prasowych i internetowych, a nawet w publikacjach naukowych. Tak na ten temat pisze Maciej Malinowski (2022):

„Od wielu lat redaguję książki i publikacje naukowe i nie zdarzyło mi się ani razu nie ingerować interpunkcyjnie w treść artykułu. Nierzadko błędów jest zaskakująco wiele jak na osobę z tytułem naukowym, publikującą od lat. Niezwykle też często natrafiam na rozmaite uchybienia przestankowe w pozycjach naukowych już wydanych, które przeszły przez gęste – wydawałoby się – sito redaktorsko-korektorskie. Jak to się stało? – pytam wówczas retorycznie” (s. 74).

Nie jest to niestety głos odosobniony, ponieważ o problemach z interpunkcją osób, które teoretycznie nie powinny z nią mieć kłopotów ze względu na wiele lat edukacji, pisał także Łuczyński (2016):

„Stosowanie znaków przestankowych w piśmie zgodnie z normami okazuje się trudnością nie do pokonania także w grupach osób wykształconych. Niektóre z nich zdają sobie z tego sprawę, ale nie podejmują wysiłku, by nauczyć się pisać bezbłędnie pod względem interpunkcyjnym”.

Autorki tego opracowania, z racji doświadczeń zawodowych związanych z pracą w szkole i ze studentami, widzą, jak poważnym problemem pozostaje nieumiejętność stosowania przez młodych ludzi zasad przestankowania w pisanych przez nich wypracowaniach i pracach maturalnych. W celu wyznaczenia kierunków swojej pracy dydaktycznej nad tym zagadnieniem z młodzieżą licealną, a także ze studentami dokonały analizy błędów interpunkcyjnych popełnianych przez uczniów liceum ogólnokształcącego (Lisowska i Groń, 2021; Lisowska i Chochla, 2022). Z zebranych danych wynika, że większość uczniów ma bardzo duże problemy z przestankowaniem, a dotyczy to zwłaszcza tych, rozpoczynających naukę w pierwszej klasie liceum. Warto przywołać fakt, że na jednego ucznia wypada średnio 13 błędów, z tego co piąty licealista popełnia dwadzieścia i więcej uchybień interpunkcyjnych w jednym wypracowaniu pisany w domu. Jak widać, błędy te nie wynikają z ograniczeń czasowych i braku dostępu do opracowań poprawnościowych, ale nierzadko są wynikiem niedbalstwa i lekceważenia reguł interpunkcyjnych.

Z obserwacji i analiz badaczy (Krzyżyk, 2016; Malinowski, 2022; Miodek, 1982), z doświadczeń zawodowych autorek, ale także z przeprowadzonych przez nie badań sondażowych jasno wynika, że połowa uczniów w trakcie pisania wypracowania nie przywiązuje wagi do poprawnego stawiania znaków interpunkcyjnych, skupiając się bardziej na treści wypowiedzi. Według opinii połowy licealistów interpunkcja jest

nieistotnym elementem ich pracy. Źródłem takich błędnych przekonań mogą być prawdopodobnie wymagania egzaminacyjne, w których niezwykle nisko wyceniono umiejętności z zakresu poprawnego stosowania znaków przestankowych. Na ów problem zwracała też uwagę Danuta Krzyżyk (2016), pokazując, że te kryteria oceny wpływają na taki, a nie inny stosunek nauczycieli do interpunkcji, którzy w swojej pracy dydaktycznej bagatelizują zagadnienia dotyczące tej kwestii, starając się skupić na najwyższej punktowanych elementach wypracowania. Badaczka tak pisze na ten temat:

„Zdarza się, że nauczyciele czują się zwolnieni od odpowiedzialności za poprawną pisownię (zarówno ortografię, jak i interpunkcję) swoich wychowanków, rezygnują nawet z okazjonalnego nauczania interpunkcji. Ich praca nad poprawnym przestankowaniem ogranicza się jedynie do poprawiania błędów interpunkcyjnych w różnego typu uczniowskich wypowiedziach pisemnych” (Krzyżyk, 2016, s. 35).

Spostrzeżenia przedstawione wyżej wydają się bardzo trafne i korelują z wypowiedziami samych uczniów zebranych dzięki badaniom sondażowym autorek. Przyznawali oni, że niewiele czasu poświęca się na interpunkcję w klasach IV–VIII, co, jak można sądzić, jest jednym z najważniejszych powodów braku umiejętności z tego zakresu. Marginalizowanie omawianego zagadnienia na tym etapie kształcenia przekłada się potem na obojętny stosunek uczniów wobec wszystkiego, co się wiąże z interpunkcją.

Celem niniejszego opracowania jest analiza zapisów dotyczących zagadnień interpunkcyjnych zawartych w podstawie programowej (Dz.U. z 2017, poz. 356, z późn. zm.) przewidzianej do realizacji na II etapie edukacyjnym, czyli w klasach IV–VIII szkoły podstawowej. Następnie analizy te zostaną skonfrontowane z treściami ujętymi w serii dwóch podręczników: *Nowe słowa na start!* opracowanym przez wydawnictwo Nowa Era i *Między nami* Gdańskiego Wydawnictwa Oświatowego. Zdecydowano się na wybór takich serii podręczników, ponieważ są to wydawnictwa ważne na rynku i najczęściej wybierane przez nauczycieli. Oczywiście podręcznik pozostaje jedynie środkiem dydaktycznym, z którego nauczyciel może skorzystać lub nie w kwestiach związanych z interpunkcją. Jednak praktyka szkolna pokazuje, że nauczyciele najczęściej wyłącznie powielają treści zawarte w podręczniku, korelujące z rocznym planem pracy oferowanym przez wydawnictwo. To wygodne rozwiązanie, zwłaszcza dla młodych nauczycieli niemających jeszcze doświadczenia, na których treściach i umiejętnościach należy się skupić, a które pominać.

W zamiarze autorek taka analiza podręczników pozwoli też na lepsze zrozumienie, z czego wynikają braki uczniów z zakresu przestankowania po II etapie edukacyjnym. Może też stanowić podpowiedź dla polonistów, na ile warto się oprzeć na środku dydaktycznym proponowanym im przez oficyny, a na ile muszą poszerzyć swe działania i samodzielnie przygotować materiały na ten temat lub też skorzystać z innych źródeł.

1. O interpunkcji na podstawie zapisów w podstawie programowej

Z analizy podstawy programowej drugiego etapu edukacyjnego (Dz.U. z 2017, poz. 356, z późn. zm.), czyli w klasach IV–VIII, wynika, że interpunkcja została wpisana w obszar kształcenia językowego będącego jednym z czterech podstawowych obszarów nauczania języka polskiego w szkole podstawowej. Jeśli chodzi o szczegółowe zapisy co do nauczania w zakresie znaków przestankowych, to autorzy dokumentu podkreślili, że uczeń kończący klasę ósmą

„poprawnie używa znaków interpunkcyjnych: kropki, przecinka, znaku zapytania, znaku wykrzyknika, cudzysłowu, dwukropka, średnika, nawiasu”.

Owa podstawa programowa pozostaje bardzo ogólnym dokumentem, wyznaczającym jedynie główne kierunki kształcenia, stąd zbyt lakoniczne odniesienie się do problematyki związanej z interpunkcją. Mimo to można jednak tam wyczytać, że nauczyciel ma się skupić na wyposażeniu ucznia w umiejętności praktyczne z tego zakresu, ponieważ w ministerialnym dokumencie wyraźnie podkreślono, iż uczeń poprawnie używa określonych znaków interpunkcyjnych.

Trzeba dodać, że w analizowanym dokumencie znajdują się zapisy pośrednio wiążące się z interpunkcją, chociażby ten:

„uczeń wykorzystuje wiedzę o języku w tworzonych wypowiedziach” (Dz.U. z 2017, poz. 356, z późn. zm.).

Warto podkreślić ten fakt, ponieważ z przytoczonego powyżej fragmentu jasno wynika, że nadrzędnym celem zdobywania wiedzy o języku, w tym o interpunkcji, pozostaje umiejętność praktycznego zastosowania wiedzy teoretycznej w komunikatach tworzonych przez uczniów. To powinien być kluczowy cel wszystkich działań nauczyciela, skoncentrowanych wokół problematyki dotyczącej interpunkcji. Wartościowym zapisem wydaje się także fragment umieszczony we wstępie do podstawy programowej:

„Rozwijanie umiejętności posługiwania się językiem polskim w mowie i w piśmie, w tym dbałość o wzbogacanie zasobu słownictwa uczniów oraz przestrzeganie przez nich norm poprawnościowych, należy do obowiązków nauczycieli wszystkich przedmiotów” (Dz.U. z 2017, poz. 356, z późn. zm.).

Wynika z niego, że troska o poprawność interpunkcyjną wypowiedzi spoczywa nie tylko na polonistach, ale także na każdym nauczycielu pracującym z uczniami w klasach IV–VIII.

Należałoby teraz przejść do kwestii, które mogą niepokoić w kontekście omawianej problematyki. Chodzi o to, że pominięto w podstawie programowej dwa znaki występujące w polskim systemie interpunkcyjnym, a mianowicie myślnik i wielokroppek. Każdy z nich wydaje się ważny, ale pierwszy szczególnie, chociażby ze względu na poznawanie przez uczniów poprawnego zapisu dialogu, choć oczywiście nie tylko.

Jeśli więc przyjąć, że nauczyciel ma realizować podstawę programową, ograniczając się wyłącznie do treści podanych w tym dokumencie, to jego uczeń, skończywszy szkołę podstawową, nie będzie nic wiedział o użyciu myślnika i wielokropka.

Po analizie podstawy programowej nasuwa się jeszcze jedna ważna konstatacja związana z uchybieniami w tym dokumencie. Może zaskakiwać to, że w podstawie programowej zabrakło zapisów, które by jasno mówiły o tym, że nauczanie składni powinno być ściśle skorelowane z interpunkcją, na co zwracał uwagę Jan Miodek (1982) i wielu innych badaczy (np. Krzyżyk, 2016; Malinowski, 2016, 2022). Wydaje się to dużym zaniedbaniem, świadczy o braku świadomości, że owe dwa zagadnienia należy traktować jako integralną całość. Tak pisał na ten temat Łuczyński:

„(...) podczas pisania należy przez cały czas mieć świadomość struktury składniowej wypowiedzenia. Trzeba wiedzieć, czy jest ono proste, czyli oparte na jednym centrum konstrukcyjnym (jeśli to zdanie proste, to tym centrum pozostaje jedno orzeczenie), czy też jest konstrukcją złożoną, składającą się z dwu lub więcej niż dwu wypowiedzeń składowych” (s. 45).

Autorzy podstawy programowej zapomnieli z pewnością o tych ważnych współzależnościach pomiędzy interpunkcją a syntagmą, a ponadto zabrakło całościowego spojrzenia na kształcenie polonistyczne na tym etapie.

2. O interpunkcji na podstawie wybranych podręczników

Warto się teraz zastanowić nad tym, jak zapisy z ministerialnego dokumentu przełożyły się na ujęcie problemów interpunkcyjnych w podręcznikach. Jak już wspomnieliśmy we wstępie, szczegółowemu oglądowi poddano serie książek *Nowe słowa na start!* oraz *Między nami*. Analizowano zarówno podręczniki dla klas IV–VIII, jak i zeszyty ćwiczeń stanowiące dodatkowe wsparcie w procesie dydaktycznym.

Wyniki analizy zostały przedstawione w tabeli 1, gdzie zapisano treści nauczania realizowane z zakresu interpunkcji w poszczególnych klasach, a także wskazano łączną liczbę zadań, którą proponują autorzy w podręcznikach i ćwiczeniach w celu poznania poprawności użycia wybranych znaków interpunkcyjnych. Przy niektórych zagadnieniach zapisanych w tabeli użyto oznaczenia *wzmianka*, co ma oznaczać, że w tym wypadku kwestie związane z zastosowaniem znaków interpunkcyjnych włączono w obręb innego zagadnienia (np. problematyki dotyczącej budowania spójności tekstu, składni itp.). Brak takiego oznaczenia należy rozumieć w ten sposób, że autorzy zdecydowali się poświęcić osobny podrozdział/ temat podręcznika lub ćwiczeń na zaznajomienie uczniów z użyciem wybranych znaków interpunkcyjnych. Celowo przyjęto takie rozróżnienie, żeby wskazać, jaka koncepcja prezentowania kwestii interpunkcyjnych dominuje w danym podręczniku.

Gdy spojrzeć na dane zaprezentowane w tabeli 1, łatwo wizualnie zauważyć (choćby po liczbie kropek i ilości tekstu w poszczególnych wersach), że omawiane wydawnictwa w różny sposób podchodzą do zapisów podstawy programowej regulu-

jących kwestię nauczania interpunkcji (szczegółowo ów problem zostanie zaprezentowany w następujących podrozdziałach).

Tabela 1. Zagadnienia interpunkcyjne realizowane w wybranych podręcznikach

Klasa	<i>Nowe słowa na start!</i> Nowa Era	<i>Między nami</i> Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe
	Treści nauczania związane z interpunkcją/ liczba ćwiczeń	Treści nauczania związane z interpunkcją/ liczba ćwiczeń
IV	<ul style="list-style-type: none"> • znaki na końcu zdania/ 8 • cudzysłów i kursywa/ 9 • przecinki i spójniki/ 12 • przecinek w zdaniu pojedynczym/ 11 • przecinek w zdaniu złożonym/ 13 	<ul style="list-style-type: none"> • zdania oznajmujące, rozkazujące i pytające – wzmianka/ 2 • piszemy wiadomości – wzmianka/ 0 • zdania pojedyncze i zdania złożone – wzmianka/ 1
V	<ul style="list-style-type: none"> • dwukropek/ 10 • kropka i liczby; zapisywanie liczb/ 14 • wykrzyknik/ 9 • przecinek w zdaniu pojedynczym – przypomnienie i uzupełnienie wiadomości/ 11 • wielokropek/ 8 • przecinek w zdaniach złożonych/ 7 	<ul style="list-style-type: none"> • wypowiedzenia oznajmujące, rozkazujące, pytające – wzmianka/ 1 • interpunkcja zdania pojedynczego/ 5
VI	<ul style="list-style-type: none"> • przecinek w zdaniu pojedynczym – przypomnienie wiadomości/ 10 • znaki interpunkcyjne w dialogach/ 10 • użycie dwukropka/ 8 • użycie nawiasu/ 8 • użycie średnika/ 9 	<ul style="list-style-type: none"> • spójnik – wzmianka/ 2 • interpunkcja zdania pojedynczego/ 11 • zdania złożone – wzmianka/ 3 • graficzne znaki spójności tekstu – wzmianka/ 3
VII	<ul style="list-style-type: none"> • interpunkcja w zdaniach złożonych współrzędnie – wzmianka/ 4 • zdania złożone podrzędnie – wzmianka/ 1 • zdania podrzędne z imiesłowowym równoważnikiem zdania – wzmianka/ 0 	<ul style="list-style-type: none"> • spójność językowa tekstu – wzmianka/ 1 • interpunkcja w cytowaniu – wzmianka/ 3 • przecinek w wypowiedzeniu – wypowiedzenia złożone/ 13
VIII	<ul style="list-style-type: none"> • wypowiedzenie wielokrotnie złożone – wzmianka/ 4 • zdania złożone podrzędnie – wzmianka/ 1 	<ul style="list-style-type: none"> • zdania współrzędne – wzmianka/ 0 • wypowiedzenia podrzędnie złożone – wzmianka/ 2 • imiesłowowy równoważnik zdania – wzmianka/ 1 • wypowiedzenie wielokrotnie złożone – wzmianka/ 2

Źródło: badania własne

2.1. Interpunkcja w podręcznikach z serii *Nowe słowa na start!*

Jeśli przeanalizować dane zawarte w tabeli pod kątem jakościowym, widać, że autorzy *Nowych słów na start!* kwestię stosowania zasad przestankowania wprowa-

dzają i utrwalają systematycznie, małymi krokami od klasy IV po klasę VIII. Należy zaznaczyć, że w podręczniku i równoległe w ćwiczeniach na ogół proponowane są osobne podrozdziały poświęcone interpunkcji. Trafnym rozwiązaniem wydaje się analizowanie każdego znaku interpunkcyjnego na osobnej lekcji (np. średnik, dwukropek, wykrzyknik, wielokropek czy nawias), rzadziej używanych przez uczniów w wypracowaniach, a nie tylko skupienie się na znakach podstawowych: przecinku, kropce, pytajniku i wykrzykniku. Dzięki takiemu rozwiązaniu uczniowie zapoznają się z regułami rządzącymi użyciem tych znaków, ale też wykorzystują w praktyce zdobyte wiadomości poprzez wykonanie ćwiczeń. Takim sposobem uczeń prowadzony jest od zagadnień stosunkowo łatwych (np. kropka na końcu zdania, przecinek w zdaniu pojedynczym) po bardziej szczegółowe i trudniejsze (np. znaki interpunkcyjne w dialogach). Cały dział trzeci ćwiczeń w klasach od IV do VI poświęcony jest interpunkcji, a ćwiczenia do klasy VII i VIII zawierają odpowiednie zadania z wypowiedziami złożonymi.

Trzeba podkreślić, że treści i ćwiczenia zostały przygotowane poprawnie pod względem metodycznym, ponieważ za każdym razem wychodzi się od polecenia wymagającego od ucznia samodzielnego przeanalizowania zagadnienia, potem zapisane są wiadomości teoretyczne, a na koniec proponuje się liczne ćwiczenia. W klasie IV na przykład systematycznie stosuje się jedno rozwiązanie – wprowadza się zagadnienia interpunkcyjne poprzez krótki dialog pani Kropki i pana Przecinka. Taka forma wydaje się rozwiązaniem ciekawym, ponieważ wymaga od uczniów przeczytania ze zrozumieniem dosyć dowcipnego tekstu, w którym mówi się o określonych regułach interpunkcyjnych. Wymaga to od ucznia aktywności i zdobywania wiedzy, która będzie mu potrzebna do wykonania dalszych ćwiczeń. Oto przykładowy tekst:

Pan Przecinek zagadnął panią Kropkę:

Miała pani okazję poznać szanowną interpunkcję? To wielka dama dworu Królestwa Pisania. Sama ustala zasady i wyznacza miejsce wszystkim znakom, takim jak my i podobnym do nas. Otóż zostałem jej wczoraj przedstawiony. Uznała mnie za bardzo ważną osobę, bo beze mnie poprawne pisanie jest właściwie niemożliwe! Och, akurat! – zdenerwowała się pani Kropka. – Tak można powiedzieć tylko o mnie! Muszę przecież znaleźć się na końcu każdego zdania oznajmującego. Każdego, rozumie pan? A poza tym kończę część zdań rozkazujących... A dla pana nie ma miejsca na końcu zdania!

Wiem, wiem, posmutniał pan Przecinek. – Ale za to często pojawiaam się w środku wypowiedzi! – wykrzyknął. A koniec zdania to nie tylko pani miejsce! – zawołał. To, niestety, prawda – przyznała pani Kropka. W pytaniach niepodzielnie panuje pytajnik.

No i jeszcze ktoś... – przypomniał jej rozmówca. – Pan wykrzyknik!

Ten to zachowuje się jak generał – stwierdziła pani Kropka. – Ciągle tylko rozkazuje i rozkazuje! (NSS, IV, s. 25).

W starszych klasach proponuje się rozpoczęcie lekcji od przeanalizowania jakiegoś problemu na określony temat, np. „Przeczytaj tytuł utworu Stanisława Sojki ze s. 276. Dlaczego druga część tytułu została umieszczona w nawiasie?” (NSS, VI,

s. 277). Takie rozwiązania mają motywować uczniów do poszukiwania rozwiązania i stwarzać okazję do przyswojenia wiedzy na określony temat.

Trzeba jednak zaznaczyć, że omówione powyżej rozwiązania są stosowane w klasach IV–VI, gdzie na interpunkcję przeznaczają się stosunkowo dużo miejsca, proponując uczniom zróżnicowaną formę ćwiczeń: od dialogów i scen rodzajowych przez uzupełnianie tekstów znakami interpunkcyjnymi do układania samodzielnych zdań z użyciem znaków interpunkcyjnych i rymowanek pozwalających na zapamiętanie omawianych prawidłowości interpunkcyjnych. Taki przekrój zadań – ze względu na ich formę i różnorodność operacji na nich dokonywanych – może się przyczynić do przyswojenia i zapamiętania reguł, a później poprawnego ich stosowania przy tworzeniu form wypowiedzi.

Jednak trzeba wyraźnie podkreślić, że już w klasach VII i VIII obserwuje się zupełnie inne podejście do przestankowania. Nie ma osobnych tematów poświęconych na to zagadnienie, wiedza ta bywa integrowana z zagadnieniami poświęconymi składni. Oczywiście takie rozwiązanie wydaje się słuszne, ponieważ większość badaczy podkreśla, że to jedyny i właściwy sposób na skuteczne nauczanie interpunkcji. Maciej Malinowski, aby dobitnie podkreślić, do czego sprowadza się nauka przestankowania, jedną z ostatnich swoich publikacji naukowych zatytułował *Interpunkcja szkołą myślenia gramatycznego. O błędach z zakresu przestankowania* (Malinowski, 2022).

W tym kontekście takie rozwiązanie wydaje się właściwe. Niepokoi natomiast to, że wprawdzie pojawiają się treści w zakresie interpunkcji przy okazji składni zdań złożonych, wielokrotnie złożonych lub zdań złożonych z podrzędnym imiesłowowym równoważnikiem zdania, ale autorzy proponują znikomą liczbę ćwiczeń z tego zakresu – od jednego do czterech, co z pewnością nie daje żadnych szans na wyćwiczenie umiejętności z tego zakresu, a potem na stosowanie reguł w praktyce. Sporym zaniedbaniem pozostaje brak propozycji zadań praktycznych przy omawianiu zdań podrzędnych z imiesłowowym równoważnikiem zdania. Nasze doświadczenia zawodowe pozwalają zauważyć, że jest to bardzo trudne zagadnienie dla uczniów, popełniają oni wiele błędów tego typu, zwłaszcza że często wykorzystują te konstrukcje do budowania zdań wtrąconych, które należy w odpowiedni sposób oddzielić od reszty wypowiedzenia.

Wnioski, które się nasuwają po analizie podręczników wydawnictwa Nowa Era, są następujące:

- stosunkowo dobrze interpunkcja została omówiona w podręcznikach dla klas IV–VI, gdzie na te zagadnienia poświęca się osobne podrozdziały, w których proponuje się dosyć dużo ćwiczeń w celu wypracowania umiejętności stosowania wybranego znaku interpunkcyjnego. Ponadto zadania te są urozmaicone, a wprowadzone treści poprawne pod względem metodycznym
- w ogromnym stopniu zaniedbano ważne kwestie – interpunkcję w wypowiedzeniach złożonych współrzędnie, podrzędnie, wielokrotnie złożonych, a także konstrukcje syntaktyczne zawierające imiesłowowy równoważnik zdania.

Z całą odpowiedzialnością można powiedzieć, że podręczniki nie stanowią w tym zakresie zbyt dobrej pomocy dydaktycznej dla nauczyciela. Jeśli nie ma on świadomo-

mości wagi tych zagadnień w nauczaniu i nie przygotowuje samodzielnie dodatkowych ćwiczeń lub też nie poszuka ich w innych źródłach, nie pomoże uczniom przyswoić sobie reguł przestankowania.

2.2. Interpunkcja w podręcznikach z serii *Między nami*

Zupełnie inaczej kwestie interpunkcyjne zostały ujęte w serii podręczników *Między nami* Gdańskiego Wydawnictwa Oświatowego. Z tabeli 1 wynika, że autorzy wydzielili na tę problematykę tylko dwa osobne tematy/ podrozdziały, w przypadku których już sam tytuł by sugerował, że będą one dotyczyły reguł przestankowania. W taki sposób opracowano zagadnienia interpunkcji zdania pojedynczego (klasa VI) oraz użycia przecinka w wypowiedzeniu pisemnym (klasa VII). Poza tymi dwoma tematami nie mówi się tam już więcej o interpunkcji; zagadnienia z tego zakresu najczęściej zintegrowano z inną problematyką omawianą w ramach kształcenia polonistycznego. Z oczywistych względów najczęściej skorelowano je ze składnią, stąd wspomina się o interpunkcji przy omawianiu zdań oznajmujących, pytających, rozkazujących (klasa IV), przy analizie wypowiedzeń podrzędnych, wypowiedzeń wielokrotnie złożonych oraz zdań podrzędnych z imiesłowowym równoważnikiem zdania – wszystkie te kwestie zaproponowano w podręcznikach do klasy VII i klasy VIII.

Wzmianki o interpunkcji pojawiają się też w związku z omawianiem spójnika i jego roli w wypowiedzeniu pisemnym (klasa VI) oraz przy prezentowaniu elementów odpowiedzialnych za osiągnięcie spójności tekstu (klasa VI, VII). Wyłączono tam uczniom zasady użycia myślnika, średnika, dwukropka, nawiasu i wielokropka. Ponadto przywołuje się konieczność stosowania reguł interpunkcyjnych w kontekście problematyki cytowania lub pisania wiadomości elektronicznej.

Oczywiście integrowanie wiedzy na temat znaków przestankowych z innymi działaniami wydaje się rozwiązaniem słusznym, jednak niepokoi mała liczba ćwiczeń, dzięki którym uczniowie mogliby faktycznie nabyć praktycznych umiejętności z zakresu proponowanej im problematyki. Z przeprowadzonej analizy wynika, że autorzy zaproponowali do niektórych zagadnień jedno lub maksymalnie trzy ćwiczenia, co w praktyce oznacza, iż uczniom dopiero zasygnalizowano pewne zagadnienie i nie może być mowy o jego efektywnym wyćwiczeniu.

Odpowiednią liczbę zadań przygotowano jedynie w dwóch przypadkach. Pierwszym jest zastosowanie przecinka w zdaniu pojedynczym – przeznaczono na tę problematykę łącznie 16 ćwiczeń, z tego 5 w klasie V, a 11 w klasie VI. Jest to zagadnienie dosyć proste dla uczniów, stąd nawet zaskakuje, że tak drobiazgowo zostało potraktowane. Jeśli jednak przyjąć zasadę, że ćwiczeń nigdy nie jest za dużo, to należy się cieszyć z takiego podejścia do problemu. Dodatkowo warto podkreślić, że treści te zostały omówione w podręczniku dla klasy V, a następnie powrócono do nich w podręczniku dla klasy VII, co należy ocenić pozytywnie (stosowanie odpowiednich reguł poznają lepiej nawet uczniowie słabi). Dosyć rzetelnie opracowano także kwestię przecinków w zdaniach złożonych – poświęcono na to łącznie 18 ćwiczeń (3 w klasie VI, 13 w VII oraz 2 w VIII), stąd wydaje się, że autorzy podręczników zadbali o odpowiedni dobór materiałów mogących być wsparciem dla nauczycie-

la, któremu zależy na wyćwiczeniu tych umiejętności u ucznia. Stosunkowo dużo miejsca, w porównaniu z innymi zagadnieniami, przeznaczono na tę problematykę w ćwiczeniach dla uczniów klasy VII (MN, ćw. VII, s. 110–112). Można tam znaleźć następujące polecenia:

- „Ze zdań pojedynczych ułóż zdania złożone współrzędnie. Pamiętaj o poprawnej interpunkcji” (s. 110)
- „W podanym tekście wstaw brakujące przecinki. Jest ich sześć” (s. 111)
- „Popraw interpunkcję w poniższym tekście. Wstaw przecinki tam, gdzie jest to konieczne, a wykreśl z miejsc, w których nie powinny się znaleźć” (s. 111)
- „Przekształć zdania pojedyncze w zdania podrzędnie złożone. W tym celu przededaguj podkreślone fragmenty i tam, gdzie jest to konieczne, postaw przecinki” (s. 112)

Należy wskazać, że w podręcznikach *Między nami*, podobnie jak w serii wydanej przez Nową Ery, zmarginalizowano zupełnie stosowanie interpunkcji w wypowiedzeniach wielokrotnie złożonych (2 ćwiczenia) oraz w zdaniach podrzędnych z imiesłowowym równoważnikiem zdania (1 ćwiczenie). Brak troski autorów podręcznika o zagadnienia związane z interpunkcją widać jeszcze w innych miejscach. Na przykład w podręczniku (MN, ćw. VIII, s. 54–55) znajduje się notatka na temat zdań złożonych współrzędnie, w której podaje się spójniki charakterystyczne dla tego typu konstrukcji składniowych, ale zupełnie pomija kwestię zastosowania w nich reguł interpunkcyjnych. Tylko przy zdaniach współrzędnych łącznych pojawia się taki zapis:

„Najczęściej są połączone spójnikami: *i, oraz, ani, ni* lub łączą się bezspójnikowo (wówczas na granicy zdań składowych powinien być przecinek)” (s. 54).

Na temat interpunkcji nie wspomina się nic przy pozostałych typach zdań, tak jakby w ich przypadku nie obowiązywały żadne prawidłowości. Trudno także oczekiwać, że na podstawie oferty zawartej w serii *Między nami* uczniowie szkoły podstawowej zdobędą należytą wiedzę i umiejętności stosowania takich znaków, jak średnik, dwukropek, wielokropek, nawias czy myślnik – zagadnieniom tym poświęcono łącznie 5 ćwiczeń (cztery w klasie VI, jedno w klasie VII). Dla porównania w serii podręczników Nowej Ery na każdy z tych znaków przypada osobno od 8 do 10 ćwiczeń. Widać zatem, że problematykę tę potraktowano tutaj dosyć pobieżnie.

Jakie nasuwają się najważniejsze wnioski po analizie serii podręczników *Między nami*?

Wydaje się, że autorzy niewiele miejsca poświęcają, w porównaniu z wydawnictwem z Nowej Ery, na zagadnienia interpunkcyjne, a jeśli już się o nich mówi, to nie wykazuje dużej troski o nabycie przez uczniów umiejętności wykorzystania w wypracowaniach pisemnych znaków interpunkcyjnych, co można sądzić po niewielkiej liczbie ćwiczeń interpunkcyjnych w podręcznikach oraz zeszytach ćwiczeń. Odnosi się wrażenie, że niektóre problemy traktuje się tam od niechcienia, a pojawiają się tylko po to, by nie zarzucono autorom opracowania, iż wydawnictwo nie respektuje zapisów podstawy programowej. Jedynie dwa zagadnienia zostały potraktowane w sposób przyzwoity: a) problem zastosowania przecinka w zdaniu pojedynczym

oraz b) problem zastosowania przecinka w zdaniach złożonych. Pozostałe tematy dotyczące interpunkcji wymagają dopracowania przez dodanie zadań, które by wymagały użycia znaków przestankowych.

Wnioski

Po analizie podręczników do szkoły podstawowej Nowej Ery oraz Gdańskiego Wydawnictwa Oświatowego nasuwają się pewne wnioski ogólne. Pierwszy dotyczy bardzo ważnej kwestii, a mianowicie w każdej serii analizowanych książek niezwykle pobieżnie potraktowano problematykę związków pomiędzy składnią i interpunkcją. Być może jest to jednak efekt zapisów treści nauczania w podstawie programowej, gdzie na te powiązania wskazano bardzo ogólnie, zapisując jedynie, że uczeń powinien wiedzieć o języku stosować w wypowiedziach ustnych i pisemnych. Analizując ćwiczenia zaproponowane uczniom przy okazji omawiania składni wypowiedzeń wielokrotnie złożonych, można zauważyć, że polecenia z tego obszaru ograniczają się do następujących uwag:

- dokonywania analizy składniowej podanych zdań, robienia ich wykresów oraz opisywania ich
- dopasowania zdań do podanych już wykresów
- podkreślania zdań podrzędnych określonego typu
- układania zdań wielokrotnie złożonych do podanych ilustracji (MN, ćw. VIII, s. 105–108)

Nasuwa się refleksja, że marnotrawi się czas uczniów na wykonywanie zadań tego typu, niewiele wnoszących do edukacji, jeśli nie łączą się z kwestiami interpunkcyjnymi. Widać bezrefleksyjność ze strony autorów podręczników w tej mierze, skupiających się na tym, by uczniowie nauczyli się określać części składowe wypowiedzeń, ale nierozumiejących, że te działania mają przede wszystkim służyć wypracowaniu umiejętności z zakresu interpunkcji. W podręcznikach zapomniano o tym, że analiza składniowa wypowiedzeń pisemnych powinna mieć charakter pragmatyczny i przede wszystkim prowadzić do doskonalenia nawyków poprawnego stosowania zasad interpunkcyjnych. Wydaje się, że łatwo można to zmienić poprzez niewielką modyfikację ćwiczeń i zadbanie o to, by w przykładowych zdaniach i tekstach nie umieszczono przecinków, które powinien wstawić uczeń po dokładnej analizie podanych przykładów.

Trudno zrozumieć taki stan rzeczy; wydaje się, że wynika on z braku zrozumienia przez autorów podręczników istoty metodyki nauczania interpunkcji, dla której podstawę stanowi analiza wypowiedzenia pisemnego pod względem logiczno-składniowym, co w swoich publikacjach podkreślają Miodek (1982), Malinowski (2016, 2022) oraz Łuczyński (2016). Uczenie samej składni powoduje zniechęcenie uczniów, którzy nie widzą sensu w wykonywanych ćwiczeniach, ponieważ nie są uświadamiani, że zadania te pozostają bardzo ważnym treningiem przygotowującym i prowadzącym ich do rozumienia prawidłowości interpunkcyjnych potrzebnych w dalszej edukacji, życiu prywatnym i zawodowym.

Po analizie podręczników nasuwa się również inne spostrzeżenie: autorzy nie zadbali o to, żeby zaproponować uczniom ćwiczenia, które by rozwijały ich sprawność z zakresu interpunkcji w sposób całościowy. Brakuje ćwiczeń wymagających od uczniów zastosowania różnych znaków interpunkcyjnych w jednym tekście, żeby sprawdzić, jakie umiejętności już wypracowali, a co muszą jeszcze doskonalić. Widać, że treści z zakresu interpunkcji podzielono na wąskie zagadnienia, czyli wymaga się od uczniów uzupełnienia tekstu wyłącznie średnikami, a w innym zadaniu tylko nawiasami itp. Takie podejście powoduje, że uczniowie czynią to w sposób mechaniczny, a przecież nie na tym powinno nam zależeć w nauczaniu reguł znaków przestankowych.

Brak holistycznego spojrzenia na interpunkcję przekłada się też na inny bardzo ważny problem, to znaczy brak łączenia umiejętności tego zakresu z ćwiczeniami w pisaniu. Mimo że w podstawie programowej wyraźnie zaznaczono, iż uczeń powinien wykorzystywać wiedzę o języku przy konstruowaniu wypowiedzi pisemnych, to jednak w podręcznikach nie zadbano o ćwiczenia tego typu. Owe kompetencje sprawdzane są przede wszystkim poprzez pisanie różnych form wypowiedzi, lecz jak pokazuje rzeczywistość, jest to zdecydowanie za mało, by skutecznie nauczyć uczniów reguł interpunkcyjnych. Z pewnością wskazane by było uzupełnienie podręczników o zadania, w których uczniowie mieliby na przykład uzupełnić znaki interpunkcyjne w podanej już części wybranej formy wypowiedzi (np. wstępie do rozprawki), a następnie dopisać na przykład brakujące argumenty i zakończenie, dbając też w dalszej części o poprawność interpunkcyjną. Poza uzupełnianiem dialogów nie uda się w podręcznikach znaleźć przykładów zadań, które by wymagały od uczniów działań zaproponowanych powyżej.

Wartościowymi zadaniami byłyby również ćwiczenia wymagające poprawienia błędów, w tym uchybień interpunkcyjnych, w wybranych formach wypowiedzi pisemnej (np. rozprawce, opowiadaniu, przemówieniu). Dawałoby to znakomitą okazję do przypomnienia reguł przestankowania, analizy składniowej wykorzystanych zdań, aby zrozumieć, z czego wynika konieczność użycia znaku przestankowego lub zrezygnowania z niego. Zresztą działania tego typu podsuwałyby uczniom rozwiązanie, jak należy analizować własne wypracowania, aby niwelować liczbę błędów. A jak wiadomo, niejednokrotnie uczniowie oddają swoje prace bez całościowego ich przeczytania i analizy pod kątem potencjalnych uchybień.

Jeszcze jedną istotną kwestią wydaje się brak w omówionych podręcznikach utrwalenia niektórych zagadnień interpunkcyjnych. Można zauważyć, że w obydwóch seriach podręczników pojawia się tendencja dążąca do przypomnienia i doskonalenia umiejętności z zakresu stosunkowo łatwych zagadnień, np. stawiania znaków interpunkcyjnych na końcu zdania lub w zdaniu pojedynczym, a nie dba się o wyćwiczenie umiejętności trudnych i przydatnych dla uczniów w kontekście pisania wypracowań. Do takich zagadnień należy niewątpliwie interpunkcja w wypowiedzeniach pisemnych wielokrotnie złożonych, na którą poświęca się miejsce jedynie w klasie VIII i do tego jeszcze proponuje się zaledwie kilka ćwiczeń, co – jak wiadomo – pozostaje niewystarczające dla uczniów do zrozumienia tak trudnego problemu. Analogicznie sytuacja wygląda w przypadku imiesłowowego równoważni-

ka zdania – również ta kwestia została w każdym wydawnictwie potraktowana bardzo niedbale.

Podsumowując, należy stwierdzić, że nauczyciel nie znajdzie odpowiedniego wsparcia do skutecznego nauczania interpunkcji w żadnej z analizowanych serii podręczników. Zarówno podręczniki proponowane przez wydawnictwo Nowa Era, jak i Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe wymagają dopracowania pod tym kątem. Oznacza to, że poloniści sami muszą zadbać o odpowiednie pomoce z tego zakresu, aby mogli wyćwiczyć z uczniami odpowiednie nawyki interpunkcyjne. Jednak liczba błędów w wypracowaniach uczniowskich wskazuje, że tak się nie dzieje, ponieważ większość uczniów kończących klasę VIII popełnia elementarne błędy i poza kropką nie stosuje często żadnych znaków interpunkcyjnych. Nie można w tej kwestii nie zgodzić się z Malinowskim (2016), który tak pisze na ten temat:

„Przyznajmy to bez ogródek – w czasie szkolnej edukacji na poziomie podstawowym i ponadpodstawowym nie uczy się prawie w ogóle zasad przestankowania (...), gdyż dominuje literatura, a jej program jest przeładowany. Tymczasem mówimy o wiedzy jak każdej innej, którą trzeba osiąść, a następnie umieć wykorzystać w praktyce” (s. 57–58).

Pojawia się tylko pytanie: jak uczeń ma osiąść tę wiedzę, skoro już na poziomie podstawy programowej pojawiają się uchybienia, jeśli chodzi o kwestie interpunkcyjne, a potem znajdują one przełożenie w prezentowaniu materiału interpunkcyjnego w podręczniku, który staje się podstawową pomocą nauczyciela w próbach nauczania uczniów stosowania znaków przestankowych? Niejednokrotnie działania w tym obszarze sprowadzają się jedynie do próby kończącej się fiaskiem, a jak pisał Łuczyński (2016):

„Wczesne zaniedbania w edukacji rzutują na późniejsze lata, stąd duży procent błędów interpunkcyjnych wśród innych usterek w języku pisanym dorosłych użytkowników polszczyzny” (s. 44).

Beata Lisowska

Autorka jest doktorem nauk humanistycznych, językoznawcą na Wydziale Nauk Humanistycznych w Akademii Nauk Stosowanych. Pracowała jako nauczyciel polonista w gimnazjum i liceum ogólnokształcącym. Jej zainteresowania badawcze związane są z metodyką języka polskiego, kulturą języka oraz frazeologią. Autorka wielu artykułów i redaktorka trzech publikacji

Małgorzata Chochła

Autorka jest nauczycielką w dwóch nowosądeckich szkołach: liceum ogólnokształcącym i technikum. Wcześniej pracowała również w gimnazjum i szkole podstawowej. Opublikowała teksty z zakresu metodyki języka polskiego oraz filozofii. Prywatnie interesuje się historią literatury i krytyką literacką

Bibliografia

- Awramiuk, E., Andrejewicz, U. (2016). *Miejsca niedookreślone w polskiej interpunkcji – wybrane zagadnienia*, [w:] „Poradnik Językowy”, z. 4. Warszawa: Dom Wydawniczy „Elipsa”.
- Bańko, M. (2006). *Polszczyzna na co dzień*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Karpowicz, T. (2012). *Kultura języka polskiego. Wymowa, ortografia, interpunkcja*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kozak, J. i inni (2017). *Informator o egzaminie ósmoklasisty od roku szkolnego 2018/2019*. Warszawa: Centralna Komisja Egzaminacyjna.
- Kozak, J. i inni (2021). *Informator o egzaminie maturalnym z języka polskiego jako przedmiotu obowiązkowego (część ustna oraz część pisemna na poziomie podstawowym) od roku szkolnego 2022/2023*. Warszawa: Centralna Komisja Egzaminacyjna.
- Krzyżyk, D. (2016). *O (nie)obecności interpunkcji w szkole*, [w:] „Poradnik Językowy”, z. 4. Warszawa: Dom Wydawniczy „Elipsa”.
- Kubiak-Sokół, A. (2008). *Piszemy poprawnie. Poradnik językowy PWN*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lisowska, B., Chochla, M. (2022). *Problemy z przecinkami – błędy interpunkcyjne popełniane przez uczniów liceum ogólnokształcącego*, [w:] A. Klim-Klimaszewska, S. Wieruszewska-Duraj (red.), *Wielowymiarowość edukacji XXI wieku*. T. II *Edukacja szkolna* (s. 109–122). Siedlce: Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego.
- Lisowska, B., Groń, M. (2021). *Błędy interpunkcyjne popełniane przez uczniów liceum ogólnokształcącego*, [w:] E. Jaszczyszyn (red.), *Wielowątkowość edukacji szkolnej* (s. 201–218). Siedlce: Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego.
- Łuczyński, E. (1999). *Współczesna interpunkcja polska. Norma a uzus*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Łuczyński, E. (2016). *Dlaczego nasza interpunkcja sprawia problemy piszącym?*, [w:] „Poradnik Językowy”, z. 4. Warszawa: Dom Wydawniczy „Elipsa”.
- Malinowski, M. (2022). *Interpunkcja szkołą myślenia gramatycznego. O błędach w zakresie przestankowania*. „Eruditio et Ars” 2/2022 (6). Kraków: Wydawnictwo Drukarnia „Styl”.
- Malinowski, M. (2016). *O uchybieniach interpunkcyjnych bez pobłażania*, [w:] „Poradnik Językowy”, z. 4. Warszawa: Dom Wydawniczy „Elipsa”.
- Miodek, J. (1982). *O złych nawykach w nauczaniu interpunkcji*, [w:] „Poradnik Językowy”, z. 4. Warszawa: Dom Wydawniczy „Elipsa”.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej (Dz.U. z 2017, poz. 356, z późn. zm.).

Wykaz podręczników

Wydawnictwo *Nowa Era*

- Klimonowicz, A., Derlukiewicz, M. (2017). *Nowe słowa na start! Podręcznik do języka polskiego dla klasy czwartej szkoły podstawowej*. Warszawa: Nowa Era.
- Klimonowicz, A., Ginter, J., Brząkalik, K. (2020). *Nowe słowa na start! Zeszyt ćwiczeń do języka polskiego dla klasy czwartej szkoły podstawowej*. Warszawa: Nowa Era.
- Klimonowicz, A., Derlukiewicz, M. (2021). *Nowe słowa na start! Podręcznik do języka polskiego dla klasy piątej szkoły podstawowej*. Warszawa: Nowa Era.

- Klimonowicz, A., Derlukiewicz, M. (2021). *Nowe słowa na start! Podręcznik do języka polskiego dla klasy szóstej szkoły podstawowej*. Warszawa: Nowa Era.
- Kuchta, J., Marcinkiewicz, A. (2021). *Nowe słowa na start! Zeszyt ćwiczeń do języka polskiego dla klasy szóstej szkoły podstawowej*. Warszawa: Nowa Era.
- Kościerzynska, J., Cmiel, M., Szulc, M., Gorzałczyńska-Mróż, A. (2017). *Nowe słowa na start! Podręcznik do języka polskiego dla klasy siódmej szkoły podstawowej*. Warszawa: Nowa Era.
- Kościerzynska, J., Kuchta, J., Ginter, M. (2020). *Nowe słowa na start! Zeszyt ćwiczeń do języka polskiego dla klasy siódmej szkoły podstawowej*. Warszawa: Nowa Era.
- Kościerzynska, J., Cmiel, M., Szulc, M., Gorzałczyńska-Mróż, A. (2018). *Nowe słowa na start! Podręcznik do języka polskiego dla klasy ósmej szkoły podstawowej*. Warszawa: Nowa Era.
- Kościerzynska, J., Kuchta, J., Ginter, M. (2021). *Nowe słowa na start! Zeszyt ćwiczeń do języka polskiego dla klasy ósmej szkoły podstawowej*. Warszawa: Nowa Era.
- Marcinkiewicz, A., Ginter, J. (2021). *Nowe słowa na start! Zeszyt ćwiczeń do języka polskiego dla klasy piątej szkoły podstawowej*. Warszawa: Nowa Era.

Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe

- Łuczak, A., Murdzek, A., Krzemieniewska-Kleban, K. (2017). *Język polski 4. Między nami. Podręcznik*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe.
- Łuczak, A., Murdzek, A. (2017). *Język polski 4. Między nami. Zeszyt ćwiczeń dla klasy czwartej. Część 1 i 2*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe.
- Łuczak, A., Murdzek, A. (2018). *Język polski 5. Między nami. Podręcznik*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe.
- Łuczak, A., Murdzek, A. (2017). *Język polski 5. Między nami. Zeszyt ćwiczeń dla klasy piątej szkoły podstawowej. Część 1 i 2*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe.
- Łuczak, A., Murdzek, A. (2019). *Język polski 6. Między nami. Podręcznik*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe.
- Łuczak, A., Murdzek, A. (2019). *Język polski 6. Między nami. Zeszyt ćwiczeń dla klasy szóstej szkoły podstawowej. Część 1 i 2*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe.
- Łuczak, A., Prylińska, E., Suchowierska, A., Maszka, R. (2017). *Język polski 7. Między nami. Podręcznik*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe.
- Łuczak, A., Prylińska, E. (2017). *Język polski 7. Między nami. Zeszyt ćwiczeń dla klasy siódmej szkoły podstawowej. Część 1 i 2*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe.
- Łuczak, A., Prylińska, E., Krzemieniewska-Kleban, K., Suchowierska, A. (2018). *Język polski 8. Między nami. Podręcznik*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe.
- Łuczak, A., Prylińska, E. (2017). *Język polski 8. Między nami. Zeszyt ćwiczeń dla klasy szóstej szkoły podstawowej. Część 1 i 2*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe.

Wykaz skrótów

- NSS, IV – *Nowe słowa na start! Podręcznik do języka polskiego dla klasy czwartej szkoły podstawowej*.
- NSS, VI – *Nowe słowa na start! Podręcznik do języka polskiego dla klasy czwartej szkoły podstawowej*.
- MN, ćw. VII, cz. I – *Język polski 7. Między nami. Zeszyt ćwiczeń dla klasy siódmej szkoły podstawowej. Część 1*.
- MN, ćw. VIII – *Język polski 8. Między nami. Podręcznik*.
- MN, ćw. VIII – *Język polski 8. Między nami. Zeszyt ćwiczeń dla klasy szóstej szkoły podstawowej. Część 1*.